

mee met morgen

Vijftig kortessays over de
toekomst van wetenschap
en kunst samengebracht
door de Koninklijke Vlaamse
Academie van België voor
Wetenschappen en Kunsten

Frans Boenders, editor,
met medewerking van
eindredacteur Hans Rombaut

ACADEMIA PRESS

HEEFT HET VERLEDEN DAN TOCH NOG TOEKOMST?

Prevenier, mediëvist, Klasse van de menswetenschappen

1989–1991: val van de Berlijnse Muur, implosie van de Sovjet-Unie.

Deze gebeurtenissen inspireerden tal van historici, sociologen en politicologen tot vermetele analyses. Ze hadden als gemeenschappelijk kenmerk een dramatisch statement over het einde van een tijdperk en de afsluiting van een ideologische dichotomie.

In 1992 vatte de Amerikaanse neoconservatieve filosoof Francis Fukuyama het fenomeen samen onder de uitdagende titel *The End of History*. Hij stelde dat de instorting van het communistisch systeem en wereldbeeld de baan ruimde voor een monopoliepositie van de vrijemarkteconomie in de hele wereld.

Vertrekkend van dezelfde premissen repliceerde in 1999 de marxistische historicus Immanuel Wallerstein met een compleet afwijkende voorspelling in *The End of the World as We Know It*; de samenleving van de eenentwintigste eeuw zal even ontgoocheld blijken ten aanzien van het communistische als het kapitalistische wereldsysteem, ze zal zich met evenveel overtuiging van het een als van het ander afwenden.

Ik ontken allerminst het realiteitsgehalte van Berlijn 1989 als cruciaal kantelmoment. Ik onderschat nog minder zijn betekenis als start van een onwaarschijnlijk geacht dominomechanisme. Wat me stoort in de grote verhalen van Fukuyama en Wallerstein is niet hun onderkenning van een essentieel breukmoment, wel de suggestie dat de geschiedenis ooit een eindpunt zou kennen of dat het kantelmoment voor eeuwig en altijd irreversibel zou zijn.

Veel einde-van-verhalen zijn niets anders dan door historici en politicologen in de loop van de twintigste eeuw geconstrueerde statements en nauwelijks wetenschappelijke analyses, hooguit ideologische of politieke stellingen. Het prototype is Oswald Spenglers *Untergang des Abendlandes* (1918): de iconische titel, zo tijdsgebonden als maar kon, perfect compatibel met de puinhoop die het militaristisch avontuur van de Duitse keizer in heel Europa had achtergelaten.

Johan Huizinga publiceerde zijn *Herfsttij der Middeleeuwen* in 1919. Ook dat boek paste perfect in het herfstig tijds kader. De grondidee had de auteur weliswaar al in 1907 bedacht, zodat het van naïef anachronisme zou getuigen om Huizinga's mineurtoon aan Spengler toe te schrijven. Ik herinner me wel dat in 1954 mijn toenmalige prof kunstgeschiedenis Domien Roggen in elke les mateloos fulmineerde tegen Huizinga's nostalgische titel, die hij koppig recycleerde tot 'Lentetij der Middeleeuwen'. Roggen ontwaarde in de vijftiende eeuw evenveel reminiscenties aan vroeger als aankondigingen en aanzetten tot de latere renaissance en reformatie. Het zal wel dezelfde neiging tot *Weltschmerz* zijn geweest die Huizinga in 1935 bracht tot het essay *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onze tijd*. Het hoefde in pessimisme, ditmaal door de angst om de bedreiging van het westers cultuur- en samenlevingsmodel door de opstoot van Hitlers fascisme, nauwelijks onder te doen voor dat van Spenglers *Untergang*.

Is er wel ooit een *End of History* geweest? Fukuyama's thesis is uiteraard niet zo naïef als de *one-liner* er *prima facie* uitziet. Ik besef dat het werk een subtielere analyse debiteert dan de titel suggereert en dat Fukuyama na 1992, in boeken en lezingen over *The End of History Revisited*, een nieuwe doorstart van de geschiedenis onder ogen nam, meer bepaald door onvoorziene evoluties in de biotechnologie. Zijn boek van 1992 predikte trouwens geen ongenueanceerd immobilisme.

Brandenburger Tor, Berlijn 1989

Hij erkende toen al dat, na het failliet van de grote verhalen en zeker dat van de communistische Sovjet-Unie, de geschiedenis wel zou doorlopen met minder ambitieuze en minder alomvattende *new events*. Zijn dominante *The End*-these kreeg evenwel een fatale doodsteek in 2001–2002, met de allesbehalve kleine feiten op en na September Eleven, die de rustige wereldorde van 1992 fundamenteel door elkaar schudden. Fukuyama was in de nasleep diep ontgoocheld door de Irakpolitiek van G. W. Bush, en dat niet enkel omdat dit zijn theorie had gekelderd. Fukuyama percipieerde Bush' Golfoorlog tevens als een verraad aan het ware neoconservatieve discours en aan de ware Amerikaanse tradities. September Eleven deed overigens de feniks van de oude koudeoorlogdichotomie herrijzen in een nieuwe tweedeling van de wereldpolitiek. De geschiedenis stopt dus kennelijk nooit. In een felle kritiek op Fukuyama had Samuel Huntington al in 1996, in *The Clash of Civilisations*, geanticipeerd op de post-September Eleven percepties, met de hypothese dat de implosie van de grote ideologieën gewoon plaats zal maken voor het conflict van de beschavingen rond thema's van culturele en religieuze identiteit.

Het tweede luik van Fukuyama's eschatologisch discours, namelijk dat de val van de Sovjet-Unie de baan vrijgemaakt heeft voor een universele vrijemarkteconomie, werd al evenzeer door de feiten tegengesproken. Rusland en China introduceerden weliswaar talrijke facetten van het kapitalisme. Maar de Amerikaanse bankencrisis, de eurocrisis, de anti-Wallstreetbeweging in de vs en in Europa demonstrenen dat dit economisch model allesbehalve een *histoire immobile* is geworden. Toen de Spaanse *indignados* in 2011–12 gingen betogen op de Madrileense pleinen leek het alsof 1968 opnieuw begon. Ze brachten daardoor een lelijke kras toe aan Wallersteins momentgebonden these van 1999, over het einde en van kapitalisme en van communisme,

zonder dat de betogers zich overigens van diens stelling hoefden bewust te zijn. Wallersteins titel (*End of the World as We Know It*) is overigens, *mutatis mutandis*, een revival van een ouder werk van de Engelse sociaalhistoricus Peter Laslett, *The World We Have Lost* (1965).

We kunnen de tot hiertoe besproken thesen over het einde van de geschiedenis beschouwen als verleidelijke constructies, uitdagende metaforen die zeer complexe situaties reduceerden tot simpele formuleringen. Ze verwaarloosden ongetwijfeld de onderliggende subtiliteiten. Ze hebben de reële dynamiek van de geschiedenis onderbelicht. *New events* provoceeden telkens weer andere *new events*.

Er bestaan ongetwijfeld grote verhalen: het vroege christendom in de eerste eeuw, de negentiende-eeuwse liberale en socialistische ideologieën, de eenentwintigste-eeuwse Arabische lente. Er zijn zeker ook grote momenten waarop ideeën werden gecreëerd en publiek gemaakt, waardoor de denkwijze van talloze mensen er totaal anders ging uitzien dan voorheen. Zulke geniale ideeën zijn echter niet zomaar uit de hemel neergedaald. Er is steeds een voorgeschiedenis, en meestal een *follow up* en een *Nachwuchs*. Er is vooral continu-interactiviteit tussen een vroegere en een latere denker. Elke grote figuur staat op de schouders van zijn of haar voorgangers. De uitvaardigingen van de *Declaration of Independence* (1776) in Amerika en van de *Déclaration des Droits de l'Homme* (1789) in Frankrijk markeerden zonder enige twijfel cruciale momenten die de privésfeer van het individu voortaan doeltreffend afschermden tegen een al te ingrijpend optreden van Kerk en Staat. Maar beide evenementen zijn puur eindpunt noch puur beginpunt. 1789 bouwde voort op 1776 en even later, in 1791, vonden de Amerikanen inspiratie voor de amendementen van hun *Bill of Rights* in de Franse teksten van 1789. De achttiende-eeuwse opstellers van de grondwet maakten absoluut geen *tabula rasa* van het gehele Ancien Régime. Ze waren immers niet weinig schatplichtig aan het zoveel oudere Engelse *Magna Carta* uit 1215. Het verleden van 1215 vond een toekomst in de late achttiende eeuw.

Het verleden zit vol van dergelijke polarisatiemomenten. Neem 1968. In dat jaar komen ontelbare lijnen samen die vroeger begonnen waren: het *aggiornamento* in de Kerk, de eisen van studenten op Amerikaanse en Europese campussen wat betreft inspraak in de inhoud van de lessen en de pedagogische vormgeving, het *Free Speech Movement* voor gelijkberechtiging van de Afro-Amerikanen. In 1989 kwamen alweer processen tot explosie, waarvan de vuurtjes reeds lang lopend waren op uiteenlopende plaatsen in de wereld, soms onafhankelijk van elkaar, soms met wederzijdse inspiratie. Er was zonder twijfel interactie bij gebeurtenissen zoals de val van de Berlijnse Muur, Tienanmen, de vrijlating van Nelson Mandela. Maar aan elk van deze fenomenen ging een specifieke dynamiek vooraf.

De oorzaak van de methodologische zwakte van de diverse eschatologische theorieën ligt op twee vlakken. Enerzijds dienen ze vaak om een ideologische voorkeur die de auteur van de theorie al lang voordien koesterde te onderbouwen door plots opduikende actuele feiten in dat licht te interpreteren; de implosie van de Sovjet-Unie was een godsgeschenk voor Fukuyama om een ideologische droom om te bouwen tot een these over het einde van het communisme. Anderzijds vertonen de theorieën een totaal gebrek aan bereidheid om te aanvaarden dat in de historische evolutie eindpunten meestal vertrekpunten bleken te zijn.

Van de door mij geviseerde eschatologische theorieën bestaan er ook tal van afgezwakte varianten. Voortreffelijke historici, die nochtans hun metier perfect beheersten, konden niet weerstaan aan de verleiding om als authentieke kinderen van hun tijd een of ander ideologisch paradigma in hun overigens erudiet oeuvre te verstoppen. Een bekende 'zondaar' is Henri Ronsbood, die zich vrij expliciet heeft ingespannen om via subtiele anachronismen in zijn *Histoire*

zoeken in de middeleeuwen. Hij dacht daarbij niet zozeer aan politiek-institutionele continuïteit dan wel aan een langlopend economisch succesverhaal, gestart lang vooraleer de industriële revolutie het negentiende-eeuwse België in de vaart der volkeren duwde. Pirenne projecteerde het gedragspatroon van de Belgische ondernemers uit zijn tijd terug naar hun laatmiddeleeuwse en zestiende-eeuwse voorgangers, en voegde er in zijn enthousiasme nog een anachronisme aan toe door aan beide groepen het negentiende-eeuwse epitheton 'liberalen' toe te kennen. In zijn erudiet verhaal over vroeger ziet men moeiteloos het filigraan van de samenleving van rond 1900 die geloofde in de maakbaarheid van mens en wereld, in de superioriteit van het westers 'democratisch' model. Gelukkig voor zijn gemoedsrust was Pirenne er niet meer bij in 1983, toen Eric Hobsbawm in *The Invention of Tradition* haarfijn uitlegde dat de meeste negentiende-eeuwse naties uitgevonden waren door hun elites.

De niet minder befaamde cultuurhistoricus Johan Huizinga bedreef een ander type van methodologische *faux-pas* door de titel van zijn in 1919 verschenen *Herfsttij der middeleeuwen* reeds in 1907 te bedenken, nog voor hij één woord ervan op papier had gezet. Titel en teneur van het boek zijn vermoedelijk schatplichtiger aan het psychologisch syndroom van Huizinga's cultuurpessimisme dan aan een puur kritische analyse van de contemporaine bronnen, zoals men van een vakman mag verwachten. Mijn goede Gentse leermeester François-Louis Ganshof, neorankiaan in hart en nieren, ging nog een brug verder door te stellen dat een historicus zelfs geen werkhypothesen hoort te maken alvorens in archieven en bibliotheken te duiken. Inmiddels hebben de historiografische stormen van de *Annales*, van *Past and Present*, van *new cultural history*, van *new social history* ervoor gezorgd dat vrijwel elke onderzoeker vertrekt van een expliciete probleemstelling, en dat hij zijn heuristisch strategisch aanpast aan het gekozen einddoel, zij het met open vizier en zonder vooringenomenheid. Indien er op het bestudeerde terrein geen probleem te bekennen valt is er ook geen onderzoek nodig. Ik herinner me met plaatsvervangende schaamte dat een collega een volledig boek dacht nodig te hebben om de echtheid te bewijzen van de stichtingsoorkonde van de Leuvense Universiteit, die door niemand ooit in twijfel was getrokken.

'Uitdagende hypothese' hoeft nochtans geen vieze woordcombinatie te zijn. Henri Pirenne aarzelde niet een lans te breken voor de 'voorbarige synthese'. In zijn spraakmakend artikel uit 1914, 'Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme', waagde hij zich aan de synthetische these dat de geschiedenis van het kapitalisme geen lineair proces was, maar een cyclische curve met afwisseling van economische groei en stagnatie, en met de vervanging van conservatief geworden ondernemers door telkens weer een nieuwe en dynamische generatie. Hij deed dat vooraleer hij het geheel van erudiete voorstudies had afgerond: *Je n'hésite pas à reconnaître que la pénurie de travaux se rapportant à mon sujet, (...) serait de nature à décourager plus d'un esprit prudent*. Hij wou dus niet voorzichtig zijn, wel vermetel en hij had daar zijn redenen voor: *je suis convaincu que tout essai de synthèse, si prématuré qu'il apparaisse, ne peut qu'être utile aux recherches, à condition qu'on le donne en toute franchise pour ce qu'il est*. Dit laatste is cruciaal: de onderzoeker legt kaarten op tafel, pretendeert niets. Ooit legitimeerde hij terloops zijn techniek van voorbarige synthese in een brief aan Johan Huizinga: *L'essentiel est de faire réfléchir*. Pirenne eigende zich het recht op gewaagde hypothese niet toe uit zwakheid, want bijna alles wat hij schreef was positivistisch-erudiet vakwerk, gesteund op kritische analyse van primaire bronnen. De voorbarige synthese was voor hem slechts een *momentum* in de zoektocht naar het begrijpen van historische processen. Hij vond het overigens best dat zijn collegae en zijn discipelen hem tegenspraken en weerlegden met nieuwe analyses. Hij hanteerde er zelfs een variant voor van de *onliner* van Claude Bernard: *démolissez-moi*.

In het vakwerk domineert sinds vele decennia de trend van collectief onderzoek naar vooraf uitgekende projecten en vooropgestelde brede thema's. Een tweede trend wil dat onderzoeksthema's pas kunnen als ze maatschappelijk relevant zijn. Beide trends kunnen we toejuichen. Robbert Dijkgraaf, scheidend president van de Koninklijke Nederlandse Akademie voor Wetenschappen, hield in zijn *acceptance speech* als nieuwe directeur van het Institute for Advanced Study in Princeton een pleidooi voor *explaining your research to a general audience* (2012). Het is goed dat de onderzoeker uit zijn ivoren toren komt en zoekt naar problemen die ook anderen dan hemzelf interesseren.

Ik voeg er wel een nuance aan toe. Los van al het collectief programmeren moeten we ouderwetse individuele onderzoekers eveneens koesteren. Zuiver fundamenteel onderzoek, zonder vooraf vastgelegde finaliteit, zonder bijgedachte aan onmiddellijke toepasbaarheid, moet ook kunnen. Dijkgraaf karakteriseert in zijn vermelde speech het Institute in Princeton als *a symbol across the World for the importance of undirected research*. En verder: *At the Institute 'it' can happen, although nobody will or can tell you in advance what 'it' is*. Enrico Bombieri, wereldvermaard wiskundige, vertelde me ooit in datzelfde huis dat vrijwel elke nieuwe formule en elk geniaal idee bij hem was opgekomen terwijl hij 'doelloos' in zijn werkkamer rondliep, zonder enig vooropgezet plan in het hoofd.

Met dit ongericht en ongeleid onderzoek zal een historicus stellig kunnen leven. Maar met *The End of History?* Dat ligt veel moeilijker. Want het verleden stopt nooit. Het heeft altijd een toekomst. Daarom blijft het uitermate zinvol om permanent terug te grijpen naar vroeger, niet als een *art pour l'art*, niet enkel uit historische interesse, niet alleen om het heden te begrijpen, maar vooral om plannen van morgen te onderbouwen met vroegere ervaringen, en met de geslaagde en minder geslaagde besluitvormingen van vorige generaties. Historici zijn stellig geen onfeilbare gidsen en voorspellers. Vaak zijn ze slechts profeten na afloop. Maar op hun beste momenten kunnen ze de samenleving een onvoorstelbaar brede waaier aan ervaring en levenswijsheid aanbieden. Als kinderen van hun tijd, milieu en ideologische keuzes zondigden zelfs Huizinga en Pirenne sporadisch op het vlak van neutraliteit. Niets menselijks was hun (en ons) vreemd. Indien historici van de eenentwintigste eeuw geloofwaardigheid willen verdienen, hoeven ze wel te werken volgens de strengste normen van de historische kritiek, en zonder dat ze zich weerloos laten ringeloren door een vooraf bevroren overtuiging.
